

מכון ון ליר בירושלים

THE VAN LEER JERUSALEM INSTITUTE

معهد فان لير في القدس

**תנועות דתיות חדשות בישראל:
סקירת מחקר בנושא שטיפת מוח**

נובמבר 2016

<https://www.meida-center.co.il>

תיאוריית 'שטיפת מוח' (Brainwashing), או השבי המנטלי, משמשת כהסבר פופולרי לתהליך של הצטרפות לתנועות דתיות חדשות ("כתות"): הטענה היא שבעזרת מניפולציות פסיכולוגיות מורכבות מנהיג הכת ותומכיו גורמים לקורבנם להתמסר לחלוטין לקבוצה, לפעול בניגוד לטובתו ורצונו, להתנתק לגמרי מסביבתו הקודמת וכן לבצע מעשים שכוללים פגיעה בעצמו ובזולת. אולם תיאוריה זו שנויה מאוד במחלוקת בקרב חוקרים, וכיום רובם אינם מקבלים את תקפותה.

מקורה של תיאוריית שטיפת המוח במלחמת קוריאה (1950-1953), אך למרות שכבר אז אמינותה הוטלה בספק¹, היא צברה פופולריות בארה"ב של שנות השבעים, עקב פריחתן של תנועות דתיות חדשות רבות שנתפסו כמאיימות על ערכי החברה. האיום שחשו רבים, שהתגבר עקב מספר אירועים קשים ומתוקשרים שהיו כרוכים בתנועות אלה, הוביל לפעילות מוגברת של ארגונים אנטי-כיתתיים שפעלו בזירות שונות על מנת למגר את התופעה. אלה הסתמכו על תיאוריות שטיפת מוח שפותחו על ידי עיתונאים ופסיכולוגים ובראשם מרגרט זינגר (Singer), לפיהן ההצטרפות ל"כתות" איננה רצונית אלא תוצאה של הפעלת לחצים פסיכולוגיים קשים². זינגר אף הייתה מעורבת במספר מקרי העמדה לדין של חברי ה"כתות" כעדה מומחית שתמכה בטענה שהמעשים הפליליים שביצעו לא היו באחריותם המלאה, שכן הם עברו שטיפת מוח. בית המשפט האמריקאי דחה בעקביות טענות מסוג זה ולבסוף אף סירב להכיר בזינגר כעדה מומחית³.

במקביל, בשנות השמונים התפרסמו מחקרים שערערו על רבות מהטענות של תיאוריית שטיפת המוח, בין השאר על ידי כך שהראו שהקבוצות הדתיות הללו אינן יכולות להבטיח את נאמנותם של המצטרפים החדשים, שרבים מהם עוזבים את הקבוצות ללא קושי (תופעת "הדלת המסתובבת")⁴; בשנות התשעים סוציולוגים גם הראו כיצד תיאוריית שטיפת המוח משמשת כבעיקר כלי להגנה על ערכי החברה המסורתית אל מול האיום ה"כתתי"⁵. כיום, מעטים בקהילה האקדמית רואים ב"שטיפת מוח" או "שבי מנטלי" מושג תקף. לעומת זאת, התיאוריה זוכה לתפוצה רחבה בקרב הציבור הרחב ואף בקרב דרגים פוליטיים ומקבלי החלטות במדינות מערביות רבות⁶.

¹ דו"ח ארה"ב (1956), 51; שיין (1956), 149-72; ליפטון (1989).

² זינגר (2003), 64-74.

³ מלטון (2000).

⁴ ריצ'רדסון (1985), 167-72.

⁵ אינטרובינייה (2000). לדוגמה לתמיכה עכשווית בתיאוריית שטיפת המוח ר' זבלוקי (2001), 159-215.

⁶ אינטרובינייה וריצ'רדסון (2001), 143-162.

שטיפת מוח / סקירת מחקר

במהלך דיונים בנושא תנועות דתיות חדשות ("כתות"), עולים תכופות הביטויים "שטיפת מוח" ו"שבי מנטלי". מונחים אלו קנו אחיזה איתנה בשיח הציבורי והתקשורתי, כשהכוונה היא למעין טכניקה שמטרתה להקנות שליטה ברצונו, במעשיו ובדעותיו של אדם, להוביל אותו לנטוש את אורח חייו ולאמץ תפישת עולם ופרקטיקה שונות בתכלית, לעתים בניגוד לטובתו. הטענה היא שרצונו החופשי של אדם שנתון תחת שטיפת מוח נשלל ממנו, או לכל הפחות נחלש מאוד⁷. אולם, תיאוריות אודות שטיפת מוח שנויות מאוד במחלוקת במסגרת המחקר האקדמי, כאשר רוב החוקרים היום טוענים שקיום שליטה מנטלית לא הוכח באופן מדעי, ולפיכך אין ביסוס בהאשמות של גורמים שונים בשטיפת מוח. במסגרת זו יתוארו תולדות השימוש במונח, הוויכוח המחקרי סביב אמינותו והעמדה הרווחת כיום.

השימוש הראשון בביטוי "שטיפת מוח" הופיע במהלך מלחמת קוריאה, לאחר שמספר שבויים אמריקאים ששחררו מסין השמיעו עמדות פרו-קומוניסטיות, וחלקם אף בחרו שלא לחזור לארצם. העיתונאי האמריקאי אדוארד האנטר טען ב-1950 שהסינים ניסו לגרום לשבויים, באמצעות עינויים ומניפולציות, לנטוש את תפישת עולמם המערבית ולאמץ את הקומוניזם. האנטר השתמש במונח "שטיפת מוח", תרגום מילולי של ביטוי בו השתמשו הסינים כדי לתאר את האינדוקטרינציה שהתרחשה בסין במהלך עלייתו של מאו צה טונג⁸. עד מהרה הפך המושג לנפוץ בשיח הפופולרי האמריקאי ונקשר לא רק לסין אלא לכל המשטרים הקומוניסטיים.

ב-1956 התפרסם דו"ח של צבא ארה"ב אודות שיטות החקירה והאינדוקטרינציה הקומוניסטיות, שכינה את השמועות על שטיפת מוח 'אי-הבנה נפוצה'. הדו"ח לא מצא יישום שיטתי של טכניקות לשליטה מנטלית, לא בצפון קוריאה ולא בסין. בצפון קוריאה הופעלו אלימות ותנאי שבי קשים על השבויים, אך ללא ניסיון מיוחד לחנכם מחדש. בסין התגלה שהיו מקרים בהם המשטר נהג בשבויים באופן ידידותי במטרה לרכוש את אמונם ולשכנעם להפוך לקומוניסטים, מה שהצליח במקרים בודדים בלבד⁹. במהלך שנות החמישים נערכו גם שני מחקרים אקדמאים אודות הנושא על ידי אדגר שיין (Schein) ורוברט ליפטון (Lifton). שיין חקר את הנושא מהיבטיו המוסדיים, וטען שהמשטרים הקומוניסטיים אמנם הפעילו אינדוקטרינציה אינטנסיבית על אזרחיהם, אך מעולם לא פיתחו ויישמו תיאוריות שיטתיות של שטיפת מוח; ההסברים ה"מדעיים"

⁷ מלטון (2000).

⁸ ליפטון (1989), 3.

⁹ דו"ח ארה"ב (1956), 51.

התפתחו, אם כבר, על מנת להסביר את הקיים. לפיכך אין כל שיטה סודית שהופעלה על השבויים האמריקאים, ואת המקרים המעטים בהם שבויים אלה אכן 'עברו צד' אפשר להסביר במשיכה של הוודאות שמציע המשטר הטוטליטרי לאזרח של מדינה חופשית¹⁰.

ליפטון, פסיכיאטר בהכשרתו, ראיין החל מ-1953 כארבעים שבויים משוחררים מסין, כשעשרים וחמישה מתוכם היו ממוצא אירופאי או אמריקאי. ליפטון בחן שבויים שהצדיקו את מאסרם ואף טענו שפעלו בסין כמרגלים אמריקאים (טענות שנבדקו והוכחו כשקריות), וכתוצאה מכך הכיר בתופעה אותה כינה 'שיקום מחשבה' (thought reform), שהתרחשה בשבי הסיני: כתוצאה מלחץ פיזי ופסיכולוגי אינטנסיבי ביותר, חלק קטן מהשבויים אכן נטה יותר להיות פגיע לניסיונות שכנוע של השוברים. אולם, גם שבויים אלה חזרו לעמדותיהם ואורח חייהם המערבי ברגע שחזרו לארצם. מסקנת שני המחקרים הייתה אפוא שניסויים לשיקום מחשבה, במידה ואכן נעשו, עשויים להשפיע בצורה מוגבלת וזמנית בלבד, ולא הוכחו כיעילים¹¹.

אולם, המושג 'שטיפת מוח' זכה לתחייה מחודשת בארצות הברית של שנות השבעים. במסגרת השינויים החברתיים של שנות הששים צמח מגוון רחב של תנועות רוחניות – בעלות זיקה בודהיסטית, נוצרית, פגאנית וכיו"ב – שמשכו אליהן צעירים. תנועות אלה קראו לרוב תיגר על הערכים המקובלים בחברה האמריקאית והסיטו את הצעירים ממסלול של לימודים אקדמיים, קריירה משגשגת והקמת תא משפחתי 'נורמטיבי'. במהלך שנות השבעים החלו לקום ארגונים שנאבקו בפעילות התנועות הללו, בחלקם ארגונים נוצריים שטענו שמדובר בכפירה וסטייה, ובחלקם הורים מודאגים שרצו להפחית את השפעת הארגונים הללו על הצעירים. בתקופה זו החלו להישמע ההאשמות אודות 'שטיפת מוח' – שלפיהן ההצטרפות לכתות איננה רצונית אלא תוצאה של מניפולציות מנטליות שגורמות לאדם לפעול בניגוד לטובתו. אך בניגוד לניסיונות דומים שנעשו לכאורה בעולם הקומוניסטי, נטען כעת שהכתות לא השתמשו בכוח פיזי אלא בטכניקות אינטנסיביות לשליטה מנטלית בלבד¹².

החרדה מפני הכתות בארה"ב התעצמה לאחר התרחשותם של מספר מקרים קשים, שזכו להד תקשורתי רב. בפברואר 1974 נחטפה מדירתה שבברקלי פטי הרסט (Hearst), נכדתו של איל תקשורת אמריקאי, על ידי קבוצת השמאל הרדיקלי SLA ולאחר מספר חודשים נצפתה במהלך שוד בנק למען הקבוצה. היא הועמדה לדין וטענה שבמהלך השבי הייתה נתונה לעינויים פיזיים ומנטליים קשים, שהובילו אותה להזדהות עם הקבוצה, ולפיכך איננה אשמה. מקרה זה היווה תקדים ובמשפטים רבים שהגיעו

¹⁰ שיין (1956), 72-149.

¹¹ ליפטון (1989).

¹² מלטון (2000).

אחריו, הטענה שמבצע הפשע עבר 'שטיפת מוח' נועדה לרוב להסיר ממנו אחריות פלילית, ולהטילה על מנהיג התנועה בה היה חבר¹³. בית-המשפט דחה את טענתה של הרסט והיא הורשעה.

אירוע נוסף התרחש בנובמבר 1978 כאשר הקומונה האמריקאית שהתגבשה סביב הכומר והפעיל החברתי הרדיקלי ג'ים ג'ונס (Jones) ופעלה בישוב שכונה "ג'ונסטאון" (Jonestown) בגוויאנה שבאפריקה, ביצעה התאבדות ורצח המוניים שבמהלכם גם נהרג איש הקונגרס ליאו ראיין (Ryan). האירוע זעזע את ארה"ב והארגונים האנטי-כיתתיים אימצו מדיניות תקיפה של פעילות-נגד¹⁴. לצד מאבקים משפטיים חלקם אף עודדו שיטה שכונתה 'תכנות מחדש' (deprogramming), במסגרתה חבר כת זו או אחרת נחטף ועובר תהליך – הכרוך לעתים באיומים ועינויים – של ניסיון להחזירו למצבו הקודם¹⁵. פעילות זו נקשרה בעיקר בשמו של טד פטריק (Patrick) שנחשב לאבי השיטה, והציע את שירותיו לבני משפחה שרצו להשיב את קרוביהם מקבוצות שונות. פטריק היה מעורב בעקבות זאת במספר הליכים משפטיים שנפתחו נגדו בהאשמות של ניסיונות חטיפה ועינויים. כך, למשל, הוא הורשע ב-1980 בחטיפה ושבי של צעירה בת 26 שהצטרפה לכת וקיבל עונש מאסר של שנה; האשמות דומות כלפיו חזרו במהלך שנות השמונים והתשעים מצד חברים בקבוצות כגון סיינטולוגיה, קבוצת 'הרא קרישנה' (ISKCON) ואחרים.

במהלך שנות השבעים נעשו מספר ניסיונות אקדמיים להעניק תימוכין לתיאוריית שטיפת המוח, בעיקר מקרב פסיכולוגים, כשהקול הבולט ביותר היה זה של הפסיכולוגית הקלינית מרגרט זינגר (Singer). היא הציגה את המושג "שכנוע כפייתי" (Coercive persuasion), שמבטא לטענתה את סדרת הלחצים הפסיכולוגיים והחברתיים שמפעילות כתות על מנת לגייס חברים. זינגר מונה ששה תנאים שיוצרים מנהיגי הכתות בניסיונם להשפיע על מצטרפים חדשים, ומהווים שטיפת מוח: א. המצטרף איננו מודע לניסיון לשלוט בו, או לתוצאה הסופית של תהליך ההצטרפות; ב. חברותו של המצטרף בקבוצה משתלטת בהדרגה על סדר היום שלו; ג. המצטרף מפתח יחסים של תלות, כפיפות ופחד מפני הקבוצה ובעיקר מפני מנהיגה; ד. המצטרף עובר תהליך שבמסגרתו הוא נאלץ לנטוש את כל אמונותיו ואורחות חייו הקודמים; ה. וכן 'מושתלות' לו התנהגויות, אמונות וערכים חדשים, שתואמים את אלה של הקבוצה; ו. המצטרף נאלץ

¹³ ריצ'רדסון (1996), 884.

¹⁴ מלטון (2000).

¹⁵ שם.

לאמץ תפישת עולם קוהרנטית ו'סגורה' מפני כל השפעות חיצוניות, וכן לדחות כל קשר עם העולם שמחוץ לקבוצה¹⁶.

התזה של זינגר אומצה על ידי ארגונים אנטי-כיתתיים, חברי כתות לשעבר דוגמת סטיב חסן (Hassan) ו'מתכנתים מחדש' כריק רוס (Ross). זינגר אף הייתה מעורבת במספר משפטים שנערכו לחברי קבוצות לשעבר בתור עדה מטעם ההגנה, שטענה שהנאשם ביצע את מעשיו כתוצאה משטיפת מוח ועל כן אחריותו מוגבלת, טענות שנדחו על ידי בית המשפט פעם אחר פעם. בראשית שנות התשעים השתתפה זינגר כעדה מטעם ההגנה במשפטו של סטיבן פישמן, סיינטולוג לשעבר שהואשם בהונאה וניסה לטעון שמעשיו היו תוצאה של שטיפת מוח. התביעה גייסה את הפסיכולוג דיק אנת'וני בתור מומחה נגדי, שדחה את התיאוריות של זינגר. בית המשפט לא קיבל את טענות ההגנה ומעתה והלאה זינגר לא הוכרה בתור עדה מומחית בבתי משפט בארה"ב¹⁷.

במהלך שנות השמונים התפתח וויכוח סוער בין חוקרים מתחומים שונים אודות מידת האמינות של תיאוריית שטיפת המוח. כלפי זינגר ומצדדיה נטען בראשונה שאינם מבחינים בין התנועות הדתיות השונות. עוד נטען שהתימוכין היחידים שלהם לתיאוריה מגיעים מצד חברי כתות לשעבר שעזבו את הקבוצה לאחר שחוו חוויות שליליות, וחלקם הגיעו לזינגר לאחר ש"תוכנתו מחדש". ראיונות עם חברים פעילים בתנועות אלה העלו תחושות סיפוק וחוויות חיוביות מחברותם, וכן נמצאו חברים לשעבר שדיווחו על רגשות מעורבים ולא שליליים בלבד כלפי הקבוצה, ולא הביעו צורך או רצון בתמיכה ושיקום לאחר יציאתם¹⁸. חוקרים הצביעו גם על קיומה של תופעת 'הדלת המסתובבת', היינו חוסר היכולת של התנועות השונות להבטיח את אי-עזיבתם של מצטרפים חדשים; נמצא שאנשים מצטרפים ועוזבים כרצונם גם למורת-רוחם של מנהיגי התנועות, ולפיכך שטיפת מוח – במידה ואכן נעשים ניסיונות ליישמה – איננה יעילה¹⁹.

הפסיכולוג דיק אנת'וני (Anthony) הצביע על כך שתיאוריית שטיפת המוח מעולם לא זכתה לאמינות מדעית ולא עמדה בסטנדרט של תיאוריה מדעית; באף נקודה לא הוכח ששטיפת מוח אכן אפשרית אלא להפך, כבר מחקריו של ליפטון הצביעו על כך שהיא לא עובדת. לדידו של אנת'וני, הרעיון לפיו אפשר לשלול את רצונו החופשי של אדם בעזרת מניפולציות והפעלת לחץ פסיכולוגי חברתי הינו בגדר פסאודו-מדע²⁰. בעקבותיו טענו סוציולוגים החל משנות התשעים שמקורה של תיאוריית שטיפת המוח בניסיון להגן

¹⁶ זינגר (2003), 64-74.

¹⁷ מלטון (2000). לסקירה נרחבת אודות מקרים משפטיים חשובים הכרוכים בנושא שטיפת המוח ותנועות דתיות חדשות ר' דו"ח מיד"ע מאת עו"ד משואה שגיב (2016), 1-21.

¹⁸ אנת'וני ורובינס (1980), 22-37; גאלאנטר (1982), 1539-1548.

¹⁹ ריצ'רדסון (1985), 167-72; רייט (1987), 12.

²⁰ אנת'וני (1989), 295-344.

על ערכים ונורמות חברתיים מפני מה שנתפש כאיום מצד הכתות. מאסימו אינטרובינייה (Introvigne) טען שפרדיגמת שטיפת המוח התפתחה בציבוריות האמריקאית על מנת ליצור הבחנה בין דת לגיטימית, אליה מצטרפים מתוך רצון חופשי, לבין כת שאיננה לגיטימית משום שההצטרפות אליה נעשית דרך כפייה. לדבריו, דבר זה אפשר לפעילים נגד כיתות לטעון שפעילותם איננה סותרת את ערך חופש הדת, משום שלפי הבחנה זו כת איננה דת כלל²¹. ברוח דומה מציג ג'יימס ריצ'רדסון (Richardson) כיצד טענות אודות שטיפת מוח מסייעות להורים ולקבוצות אנטי-כיתתיות, לתלות את האחריות להצטרפות אל 'כת' ולביצוע מעשים שונים במסגרתה במנהיגי הכיתות, ולא בצעירים שמצטרפים אליהן²².

בשני העשורים האחרונים רוב הכתיבה שתומכת בפרדיגמת שטיפת המוח איננה אקדמית אלא פופולרית, כשיוצא מכלל זה הוא הסוציולוג בנימין זבלוקי (Zablocki). זבלוקי טוען שמבקרי הפרדיגמה הציגו את שטיפת המוח באופן מגוחך בכוונה, וגרמו לה להישמע כמו תהליך מיסטי ולא ברור. לטענתו, שטיפת מוח איננה אלא צורה קיצונית במיוחד של ניסיון להשפעה חברתית שיכולה להיחשב כלגיטימית, תוך הפעלת לחץ רגשי אינטנסיבי, ולא שלילה 'פתאומית' של הרצון החופשי. הוא איננו מציג טיעונים להוכחת היעילות של טכניקות לשטיפת מוח או לכך שמצטרפים לכיתות אכן עוברים אותן, אלא טוען שהדבר מובן מאליו וניכר בעיקר מתוך עדותם של פורשים מכיתות, אותם יש לקחת ברצינות. זבלוקי סבור שהקול הדומיננטי כיום באקדמיה מתנגד לפרדיגמת שטיפת המוח ומנסה להשתיק קולות שסוברים אחרת²³.

אינטרובינייה וריצ'רדסון הצביעו שניהם על הפער בין הקונצזוס המחקרי אודות חוסר האמינות של פרדיגמת שטיפת המוח, לבין האמינות הציבורית הגבוהה שזוכה לה מושג זה בקרב הציבור הרחב בארה"ב ובאירופה, וכן בקרב קובעי מדיניות ומחוקקים ברבות ממדינות אלה. הם הראו שבמדינות מרכזיות באירופה כצרפת, בלגיה ואיטליה נכתבו דו"חות ממשלתיים בנושא פעילות כיתתית במסגרתם נלקח המושג 'שטיפת מוח' כמובן מאליו, לעתים תוך התעלמות כמעט מוחלטת מספרות מחקרית בנושא²⁴. החוקרים מצביעים על הפער בין המחקר האקדמי, שרובו דוחה את תיאוריות 'שטיפת המוח' ורואה בהן פסאודו-מדע, לבין הדעה הפופולרית שרווחת גם בקרב הדרגים הפוליטיים, שמקבלת את התיאוריות הללו באופן מוחלט וללא בחינה ביקורתית. על כן, הם מייחלים להתייחסות רבה יותר אל ממצאי המחקר בתחום בקרב מקבלי ההחלטות.

²¹ אינטרובינייה (2000).

²² ריצ'רדסון (1996), 883-887.

²³ זבלוקי (2001), 159-215.

²⁴ אינטרובינייה וריצ'רדסון (2001), 143-162.

Anthony, Dick and Robbins, Thomas (1980), 'The Limits of 'Coercive Persuasion' as an Explanation for Conversion to Authoritarian Sects', *Political Psychology* 2.22: 22-37.

Anthony, Dick (1989), 'Religious Movements and 'Brainwashing' Litigation: Evaluating Key Testimony', in Thomas Robbins and Dick Anthony (editors), *In Gods We Trust: New Patterns of Religious Pluralism in America* (New Brunswick), 295-344.

Galanter, Marc (1982), 'Charismatic Religious Sects and Psychiatry: An Overview', *American Journal of Psychiatry* 139.2: 1539-1548.

Introvigne, Massimo (2000), "'Brainwashing': Career of a Myth in the United States and Europe", in *Gehirnwäsche und Sekten: Interdisziplinäre Annäherungen Sondereinband* (Marburg). Published in English in <http://www.cesnur.org/conferences/BrainWash.htm>

Lifton, Robert J. (1956), "'Thought Reform' of Western Civilians in Chinese Communist Prisons," *Psychiatry* 19: 173-95.

Melton, Gordon (2000), 'Brainwashing and the Cults: The Rise and Fall of a Theory', in Melton, Gordon and Introvigne, Massimo, *Gehirnwäsche und Sekten: Interdisziplinäre Annäherungen Sondereinband* (Marburg). Published in English in <http://www.cesnur.org/testi/melton.htm>

Richardson, James (1996), "'Brainwashing' Claims and Minority Religions Outside the United States: Cultural Diffusion of a Questionable Concept in the Legal Arena', *Brigham Young University Law Review* 4: 873-904.

Richardson, James and Introvigne, Massimo (2001), "'Brainwashing' Theories in European Parliamentary and Administrative Reports on 'Cults' and 'Sects'", *Journal for the Scientific Study of Religion* 40: 143-168.

Schein, Edgar H. (1961), *Coercive Persuasion* (New York).

Singer, Margaret (2003), *Cults in Our Midst: The Hidden Menace in Our Everyday Lives* (San Francisco).

U.S Department of the Army (15 May 1956). *Communist Interrogation, Indoctrination, and Exploitation of Prisoners of War. (Pamphlet number 30-101 ed.)*. U.S Gov't Printing Office. [Online copy](#).

Zablocki, Benjamin (2001), 'Towards a Demystified and Disinterested Scientific Theory of Brainwashing', in Robbins, Thomas and Zablocki, Benjamin (editors), *Misunderstanding Cults: Searching for Objectivity in a Controversial Field* (Toronto), 159-215.

– שגיב, משואה (2016), תנועות דתיות חדשות במשפט בארה"ב ובאירופה (מיד"ע – מרכז מידע ישראלי לדתות עכשוויות), 1-21.

הכינו את הדו"ח: ד"ר אדם קלין-אורון, תום פרנס

תאריך עדכון אחרון: 9.11.16